

Лідія МЕЛЬНИЧУК
Київ

ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ВЧЕНИХ “КАБІNETУ ВИУЧУВАННЯ ПОДІЛЛЯ” (1924 – 1929 роки)

Останнім часом зріс інтерес науковців до історії української етнології, зокрема й до вивчення її регіональних досліджень. Часом найвищого піднесення вітчизняної етнологічної школи і виходу її на європейський рівень стали 20-і роки ХХ ст.¹. Цей період позитивно позначився й на етнографічному вивченні Поділля, яке плідно розвивалось у контексті піднесення народознавчого руху.

Відомим дослідницьким осередком 20-х років був і “Кабінет виучування Поділля”, створений на початку 1924 р. при Вінницькій філії Всенародної бібліотеки України при ВУАН. Очолював філію один з талановитих організаторів науково-краєзнавчої роботи, відомий український історик, юрист, економіст, бібліограф В.Отамановський. Саме завдяки його зусиллям вдалося перетворити Вінницьку філію у наукову та культурно-освітню установу України. Вже у середині 20-х років її фонди налічували понад 110 тисяч книг та рукописів, з яких 40 тисяч були каталогізованими. Гордість бібліотеки становили 90 найменувань унікальних рукописів та стародруків, відділ “Україніка” з підвідділом “Подоліка”, у якому була зібрана різноманітна література про Поділля, видана мовами народів світу. Вперше в Україні під керівництвом В.Отамановського був зібраний і впорядкований величезний газетний фонд, серед якого значну цінність мали видання дореволюційної доби².

Та все ж найбільш вагомим здобутком вченого у 20-х роках ХХ ст. було створення, а згодом і плідне керівництво діяльністю “Кабінету виучування Поділля” при підтримці відомого дослідника Поділля проф.А.Ярошевича. До його складу входило понад 30 краєзнавців, у тому числі такі відомі, як Ю.Александрович, Г.Брілінг, О.Савостіанов, В.Храневич, М.Безбородько та інші вчені, які складали представницьку колегію наукових консультантів. Кабінет вивчення Поділля свідомо не став масовою краєзнавчою організацією. Дбаючи про належний науковий рівень досліджень, В.Отамановський до співробітництва запрошував лише кваліфікованих фахівців, всіляко уникаючи зайвої парадності, заорганізованості та формалізму. Разом з тим, Кабінету відводилася і роль координаційного центру всього народознавчого руху в регіоні, метою діяльності якого було “у поміч ученим дослідникам притягнути найширші верстви громадянства, поширюючи мережу краєзнавчих товариств та керівництва їх працею”³. Так, саме при сприянні Кабінету протягом 20-х років були засновані Вінницьке округове краєзнавче товариство, Кам’янець-Подільське наукове при ВУАН товариство, створено Комісію для вивчення Вінниці та її околиць, Тульчинське краєзнавче товариство, великі краєзнавчі осередки в Дашеві, Жмеринці, Іллінцях, Калинівці, Липовці, Могилеві-Подільському, Немирові, Тиврові та інших населених пунктах краю⁴. Тільки Тульчинське товариство, кероване відомим дослідником-краєзнавцем І.Зборовським, у 1928 р. об’єднувало понад 200 чоловік, мало у селах 68 кореспондентів і за плідну пошукову роботу в “напрямку виробничого краєзнавства” було визнано Всеукраїнським Комітетом Краєзнавства одним з кращих у республіці⁵.

Окрім того, з Кабінетом співробітничали понад 50 наукових установ Західної Європи, Америки, Близького Сходу та близько 180 установ УСРР та інших радянських республік, українознавчі центри Галичини, Закарпаття, Кубані, Канади, США⁶.

На відміну від інших наукових осередків, Кабінет вперше в історії вивчення краю “основним завданням своїм ставив і ставить описання цілого Поділля, включаючи сюди і Поділля

Галицьке... Адже лише беручи об'єктом дослідження природничу, етнологічну й культурно-історичну цілість, дослідник може додержати науковости в описанні та зробити належні наукові узагальнення". Такий підхід до етнографічних досліджень був закріплений у гаслі, вписаному на екслібрисі Кабінету та Вінницької філії Всенародної бібліотеки України: "Внеском нашим до української науки нехай буде дослідження та описання цілого Поділля"⁷.

Свою діяльність в справі об'єднання зусиль професійних вчених, аматорів-краєзнавців у "всебічному вивченні регіону в історичному, етнографічному, філологічному, географічному, біологічному та господарському аспектах" Кабінет розгорнув за 4-ма напрямками: вивчення пам'яток старовини, мистецтва і природи, бібліографічний, науково-освітній та методичний (видавнича діяльність)⁸. З метою надання практичної допомоги місцевим краєзнавчим осередкам під керівництвом В.Отамановського було розроблено і поширено через публікацію масовим тиражем типовий статут округового (районного) краєзнавчого товариства, орієнтовний план його роботи, програми для збирання відомостей, рекомендований покажчик літератури про Поділля. Окрім цього, для зв'язку з краєзнавчими організаціями, починаючи з шостого випуску наукових праць Кабінету вивчення Поділля, які ввійшли в історію під назвою "Енциклопедії Поділлязнавства", почав виходити періодичний додаток "Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі". Висвітлення діяльності Філії та Кабінету відбувалося й у "Звідомленнях", "Звітах", систематичних бібліографічних оглядах поділлязнавчої літератури, які регулярно публікувалися у цих наукових збірниках або окремими брошурами⁹. 25 випусків "Енциклопедії Поділлязнавства", які вийшли з 1924 по 1929 рр, та всі краєзнавчі й організаційно-методичні матеріали до них, безперечно, безцінне джерело до всебічного вивчення подільського регіону, в тому числі й традиційно-побутової культури його населення. "Звідомлення" та "Інформаційні огляди" дають змогу простежити розгортання народознавчих досліджень та процес накопичення етнографічних знань хронологічно. Так, наприклад, у першому випуску "Інформаційного огляду дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі" (1926) було вміщено понад 20 повідомлень, що стосувалися дослідження "продукційних сил", у тому числі й кустарного виробництва, народного мистецтва, фольклору та етнографії, розгортання науково-дослідної роботи на Галицькому Поділлі. Значний інтерес становлять повідомлення про створення колекції подільської кераміки у Вінницькому історико-побутовому музеї, яка поповнилася у 1926 р. "надзвичайно гарною збіркою ганчарних виробів м. Бар, с. Паланка на Ямпільщині, с. Рахни-Лісові, с. Майдан-Бобер Янівського району", а також матеріали з рубрики "Новини та знахідки", в якій знайшла висвітлення інформація про віднайдення нових документів про магдебурзьке право на Поділлі, зокрема про заснування міста Немирова й надання його мешканцям "німецького права", знахідки археологічних експедицій тощо¹⁰.

Монографічні праці співробітників Філії та Кабінету ілюструють спеціальні їх наукові зацікавлення, а також актуальність цих досліджень у контексті розвитку як тодішньої, так і теперішньої науки. З-поміж таких досліджень методологічне значення має програмна розвідка В.Отамановського "Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й роля в краєзнавчій праці Кабінета виучування Поділля"¹¹, яка висвітлює його погляди щодо ролі краєзнавства у комплексному вирішенні проблем народознавства. На підтвердження цього приведемо кілька цитат з розвідки: "Всебічне вивчення Поділля є передумовою правильного господарювання та адміністрування"¹²; "...дорого коштувала і коштує Поділлю краєзнавча неписьменність, ...не пристосовуючись у всіх ділянках господарчого життя до своєрідних особливостей Поділля, ми повторюємо цим часто помилки й негосподарність часів дореволюційних"; "...наслідком наших помилок сучасних є часто погана спадщина минулого – мала дослідженість Поділля"; "...актуальним питанням дня треба поставити: а) організацію планового й усебічного досліджування Поділля та б) підвищення кваліфікації в Поділлязнавстві кожного службовця й адміністратора, кожного вчителя, кооператора, робітника землі й лісу та всіх узагалі працівників на Поділлі"¹³. На жаль, у порівнянні з 20-ми роками, ситуація з сучасним краєзнавством, а відтак і з народознавством, етнологією, аж ніяк не поліпшилася. Сьогодні вони не є предметом серйозної уваги та реальної опіки системи культурно-освітніх закладів, відповідних державних органів, зводяться, в основному, до характеру окремих кампаній, популістських заходів, іноді кон'юнктурних акцій. Відчувається гострий дефіцит спеціальної літератури, існує нагальна потреба комплексних системних досліджень, які

дозволили б більш професійно й ефективно використовувати ресурси краю, культурно-історичний досвід його населення у вирішенні всього комплексу соціально-економічних та ідеологічних проблем.

Важливе місце у науковій діяльності Кабінету відводилося вивченню побуту, господарства, занять, торгівлі населення регіону. На це були зорієнтовані рекомендованим планом та програмами збирання етнографічного матеріалу й краєзнавчі осередки на місцях¹⁴. Зафіксований і опрацьований фактичний матеріал про заняття населення Поділля, міське ремесло, в тому числі й гончарство, був використаний при підготовці ряду випусків "Енциклопедії поділлязнавства", в колективній праці наукових консультантів Кабінету В.Данилова, О.Любомудрова, О.Савостянова, Л.Тимощенко, Л.Череднікова за редакцією В.Отамановського¹⁵, у працях М.Білінського¹⁶, С.Городецького¹⁷, Ю.Сіцінського¹⁸ та інших розвідках.

Дослідження Кабінету з вивчення Поділля в галузі етнографії та народного мистецтва були пов'язані переважно з створенням та діяльністю мережі громадських і державних музейних установ, участю в організації різноманітних виставок, проведенням заходів з виявлення та збереження пам'яток старовини і традиційного подільського мистецтва. Повідомлення від кореспондентів Кабінету, наукових установ ВУАН свідчили про значні збірки пам'яток народного мистецтва, зокрема подільської кераміки, у фондах шкільних, районних, окружних музеїв краю¹⁹. Чимало цих колекцій стали предметом спеціального дослідження науковцями Києва, Москви, Ленінграду²⁰ і особливо сподвижників В.Отамановського, наукових консультантів Кабінету з вивчення Поділля Ю.Александровича та Г.Брілінга²¹. Слід зазначити, що діяльність Кабінету спільно з Етнографічною секцією ГУКОПІСу в царині традиційно-побутової культури краю, зокрема й гончарства, носила у 20-х роках переважно збирацький і нагромаджувальний характер, не завершившись, через політичні причини, створенням спеціальних узагальнюючих праць. Однак, це аж ніяк не применшує його науково-організаційну роль у становленні подільського народознавства, накопиченні значного фактичного матеріалу, який тільки останнім часом став предметом спеціального вивчення, створенні довідниково-бібліографічного апарату, без якого не обходиться жоден дослідник традиційно-побутової культури Поділля²².

Діяльність Кабінету та його організаційний досвід отримали високу оцінку наукової громадськості. Влітку 1929 р. Президія ВУАН ухвалила рішення про перетворення його в державну установу з виділенням асигнування на 1929/1930 рр. у розмірі 10 тис. крб. на проведення дослідницької роботи²³. Разом з тим, В.Отамановському було запропоновано розробити інструктивно-методичні матеріали щодо перетворення вінницького досвіду в надбання всеукраїнського народознавчого руху і створення аналогічних кабінетів у ряді інших регіонів республіки. Надіслана вченим до Президії ВУАН доповідна записка лягла в основу програмної статті дослідника: "Про потребу утворення Кабінетів виучування територій у культурно-економічних осередках УСРР міжокругового (краєвого) значення", яка вийшла в часописі "Вісті ВУАН" у 1929 р.²⁴ Однак втілити її ідеї в життя вже не стало можливим через масові репресії вчених.

Валентина Отамановського було заарештовано 26 серпня 1929 р. за звинуваченням у причетності до справи "Спілки визволення України" (СВУ)²⁵. За день до цього, 25 серпня було ув'язнено Кам'янець-Подільським окружним відділом ДПУ Ю.Сіцінського²⁶. Репресій зазнали Ю.Александрович, Г.Брілінг, В.Гагенмейстер, В.Геринович, І.Зборовський, К.Копержинський та багато інших провідних подільських етнологів та краєзнавців²⁷. Загалом до кримінальної відповідальності у сфабрикованих справах "Спілки визволення України" та "Польської військової організації" було притягнуто близько 800 подолян, здебільшого вчених, студентів та працівників установ освіти і культури²⁸.

Були репресовані досвідчені музеєзнавці. У ході неодноразових ревізій, обшуків зазнали руйнування та знищення рідкісні експонати, цілі колекції Вінницького, Кам'янець-Подільського, Тульчинського, Могилів-Подільського краєзнавчих та інших музеїв. Через арешти та переслідування провідних вчених – організаторів краєзнавчого руху на Поділлі – в кінці 20-х – першій половині 30-х років сталінський режим знищив наукові школи Ю.Сіцінського, В.Отамановського, В.Гериновича, В.Гагенмейстера, всю сітку місцевих краєзнавчих

дослідницьких установ та організацій. Поділлезнавство, як і вся українська наука, понесло непоправні втрати, наслідки яких досить гостро відчуються й досі. Знищення наукової еліти, широкого загалу місцевих народознавців, заборони і терор, голодомори і сталінська репресивна політика, страх та ідеологічний тиск майже на три десятиліття паралізували українознавство, суттєво вплинули на тематику та методологію етнографічних досліджень, відчутно обмеживши їх якісно та кількісно і підпорядкувавши офіційній доктрині.

¹ Борисенко Валентина. Нариси з історії української етнології 1920 – 1930 років. – К., 2002. – С.15.

² Вінниця. Виставка книг Вінницької філії Всенародної бібліотеки при ВУАН // Бібліологічні вісти. – 1924. – Січень – березень. – С.176; Кароєва Л. Красзнавча діяльність Кабінету вивчення Поділля в 1920-і роки // IV Респ. наук. конф. з іст. краєзн.: Тези доп. і повід. – К., 1989. – С.42 – 43; Кот С. Честі своєї не зрадив (В.Д.Отамановський) // Репресоване красзнавство (20 – 30-і роки). – К. – Хмельницький, 1991. – С.135.

³ Плян праці Кабінету виучування Поділля Вінницької Філії Всенародної Бібліотеки України при ВУАН, затверджений 13.05.1924 року // Данилов Л.Клімат Поділля. – Вінниця, 1924. – Вип.І. – 2 обкл. зв.; Отамановський В. Красзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й роля в красзнавчій праці Кабінета виучування Поділля. – Вінниця, 1926. – С.12.

⁴ Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі на 1 лютого 1926 р. – Вінниця, 1926. – Вип.6. – Ч.І. – С.І – ІІ; Краєзнавство. – 1928. – № 10. – С.93.

⁵ Калитко С. З історії розвитку краєзнавства на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст. // Друга Респ. наук. конф. з іст. краєзн.: Тези доп. – К., 1982. – С.295.

⁶ Кот С. Вказ. праця. – С.135.

⁷ Отамановський В. Красзнавство на Поділлі. – С.9.

⁸ Отамановський В. Праця про стан ВФ ВБУ та Кабінету по виучуванню Поділля на 01.05.29 // Вісті ВУАН. – 1929. – № 5 – 6. – С.126 – 132.

⁹ Отамановський В. До краєзнавчих організацій на Поділлі // Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі. – Вінниця, 1926. – Ч.1. – С.VI – XII; Організаційний плян праці Районового Краєзнавчого Т-ва // Там само. – С.VIII – X та ін. Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі // Білінський М. Вінницький замок. – Вінниця, 1926. – Ч.2. – С.І – VIII; Звідомлення Вінницької філії Всенародної Бібліотеки України та Кабінета виучування Поділля з 1.X.1925 до 1.X.1926 рр. – Вінниця, 1926. – 5 с.; Ювілейне звідомлення Вінницької філії ВБУ та Кабінету виучування Поділля з 1.X.1926 до 1.X.1927 рр. з нагоди Х-ої річниці Жовтневої революції. – Вінниця, 1927. – 8 с.; Звіт Вінницької філії Всенародної Бібліотеки України при Українській Академії Наук та Кабінету виучування Поділля з 1 січня 1926 року до 1 січня 1927 року // Наука на Україні: Бюллетень української науки. – 1927. – №2 – 4. – С.302 – 304 та ін.

¹⁰ Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі. – Ч.І. – С.IV.

¹¹ Отамановський В. Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й роля в красзнавчій праці Кабінета виучування Поділля. – Вінниця, 1926. – 13 с.

¹² Там само. – С.3.

¹³ Там само. – С.4.

¹⁴ Орієнтаційний план праці Районового Краєзнавчого Товариства // Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі. – 1926. – Ч.І. – С.VIII – X; Схематичний програм вивчення Вінниці та її околиць // Вінниця, її околиці та Вінницька округа. – Вінниця, 1927. – Ч.І. – С.34; Програма і вказівки для збирання речей старовини та відомостей про пам'ятки стародавньої матеріальної культури. Склав Євтим Сіцінський // Сіцінський Є. Нариси з історії Поділля. – Вінниця, 1927. – Ч.І. – С.70 – 72 та ін.

¹⁵ Вінниця, її околиці та Вінницька округа. Провідник екскурсанта, приїжджого та краєзнавця. За ред. В.Отамановського. – Вінниця, 1927. – Ч.І: Культура і природа. – 32 с.

¹⁶ Білінський М. Вінницький замок. Історичний нарис з доби 16 – 18 століть. – Вінниця, 1926. – 18 с.

¹⁷ Городецький С. Сільське господарство Поділля перед світовою війною. – Вінниця, 1929. – Вип.23. – 210 с.

¹⁸ Сіцінський Є. Нариси з історії Поділля. – Вінниця, 1927. – Ч.І. – 69 с.

¹⁹ Кот С.І. Ч.Зборовський і розвиток краєзнавства на Поділлі // VI Веукр. наук. конф. з істор. краєзн. – Луцьк, 1993. – С.221 – 222; Його ж. Дослідник народної культури // НТЕ. – 1993. – №1. – С. 33 – 36; Писковая Э., Кароєва Л. Матеріали о памятниках истории и культуры в музеях области // Памятники истории и культуры Винницкой области. Матеріали к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. – К., 1990. – Вып.8. – С.65 – 78.

²⁰ Мельничук Л. Гончарство Поділля в матеріалах етнографічних експедицій 20-х рр. ХХ ст. // Вісник Київського національного університету ім. Т.Шевченка: Історія. – 2001. – Вип.55. – С.68 – 72.

²¹ Кароєва Л. Густав Вольдемарович Брілінг // Подільська старовина. – Вінниця, 1998. – С.5 – 15;

Інститут Рукописів Національної Бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф.Х. – №13045. – Арк.3; Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі. – Ч.2. – С.ІІ – ІІІ; Прокопчук В. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – К., 1995. – С.74 – 75 та ін.

²² Білінський М., Кривецький І., Співачевська Н. Часописи Поділля (в межах УСРР). Історико-бібліографічний збірник з нагоди 150-ліття першої газети на Україні (1776 – 1926) та 10-ліття існування УСРР. – Вінниця, 1927/1928. – 146 с.; Звідомлення Бібліографічної Секції Кабінета виучування Поділля Вінницької Філії Всенародної бібліотеки України при ВУАН з 1.04.1926 до 1.04.1928 рр. // Там само. – С.І – ІІ.

²³ Кот С. Вказ. праця. – С.136.

²⁴ Отамановський В. Про потребу утворення кабінетів виучування територій у культурно-економічних осередках УСРР міжокругового (краєвого) значення // Вісті ВУАН. – 1929. – № 7 – 8. – С.31 – 35.

²⁵ Кот С. Валентин Отамановський та розвиток краєзнавства на Поділлі // Духовні витоки Поділля: Творці історії краю. – С.45 – 48; Останні слова підсудних (Справа “Спілки визволення України”). – Харків, 1931. – С.69 – 70; Процес “СВУ” // Червоний край. – 1930. – 20 квітня.

²⁶ Назаренко Є. З слідчої справи Юхима Сіцінського // Кам’янецьчина в контексті історії Поділля. – Т.І. – С.116 – 117; Винокур І., Корнілов В. Визначний літописець Поділля (Ю.Й.Сіцінський) // Репресоване краєзнавство. – С.93 – 101.

²⁷ Кароева Л. Етнографи Поділля // Етнографія Поділля: Доп. наук. конф. – Вінниця, 1982. – Ч.І. – С.8; Завальнюк О., Петров М. “Винним себе визнає...” (В.О.Геринович) // Репресоване краєзнавство. – С.178 – 183; Назаренко Є. Кость Копержинський // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. – С.300 – 302; Баженов Л. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ – ХХ ст. – С.56 – 57 та ін.

²⁸ Прокопчук В. Вказ. праця. – С.104.